

Kültürel travma üzerine

Nilgün Çelebi*

Bilme etkinliğinde kullanılan kavramlar arasında bağlam bağımlı olanların sayısal çokluğuna rağmen azımsanmayacak miktarda sınır aşan kavramların bulunduğu da bir gerçektir. Bunlardan ilkinde meful, ikincisine fail kavramlar diyoruz. Analitik kavramlardan farklı olarak fail kavramlar fenomenler dünyasında var olan bir şeylerin adı olarak karşımıza çıkar. İlk geliştirildikleri bağlamdan çıkıp başka bağlamlara kolayca dahil olabilen, yeni evlerinde kısa sürede rahat edebilecekleri bir köşe bulan fail kavramlardan biri de 'travma'dır.

Tıp ve psikiyatri alanlarında cereyan eden bir şeylerin adı olarak kullanılmaya başlanmış olan bu kavramın sosyolojik teorideki ilk kullanımının tarihini 1995'ten önceye indirmek pek mümkün gözükmemektedir. Bunun tek istisnası, P. Sztompka'nın belirttiği üzere, P. Sorokin'in 1928 tarihli *Devrim Sosyolojisi* adlı kitabıdır. Sorokin adı geçen kitabında 1917 Sovyet Devrimi'nin etkilerini değişme travması kavramıyla ifade eder. Değişme travması değişen toplumun bedeninin hastalanmasına yol açmaktadır. Devrim, Rus toplumunu demografik ve biyolojik olarak zedelemiş, devrim yüzünden nüfus azalmış, salgınlar çıkmış, zihinsel rahatsızlıklar yükselmiş, doğum oranları düşmüş, ölüm oranları artmış, kıtlık başgöstermiştir. Travma kavramının sosyoloji içindeki ikinci kullanımını ise Roth, Caruth ve Maruyama'nın 1995 ve 1996'daki kitapları ile Neal'in 1998'deki kitabında gözlenir (Sztompka, 2000). J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. Smelser, ve P. Sztompka'nın ortaklaşa hazırladıkları *Kültürel Travma* adlı kitap ise bu kavramın sosyolojize edilmesinin zirve örneğidir.

Travma kavramının sosyal teorideki kullanımında dikkati çeken ilk husus, kavramın tıp ve psikiyatride karşılık geldiği zedelenmenin, örselenmenin, yırtılmanın aynen korunmasıdır. Tıpta; sözgelimi bir kas kümesinin maruz kaldığı

bu duruma, psikiyatride bireyin zihinsel tasavvurları, bellek içeriği vb maruz kalmaktadır. Sosyolojide ise travmaya maruz kalan; kolektivitinin mensuplarının paylaştıkları, ellerinin altında olduğunu düşündükleri, gündelik rutinlerini ve hatta geleceğe ilişkin umut ve beklentilerini üzerine dayadıkları, onlar için 'elde var bir' olan hayat dünyasıdır. Bu dünyaya çeşitli sosyologlar çeşitli adlar vermişlerdir: E. Durkheim'ın kolektif bilinci, T. Parsons'ın kültürel sistemi, R. Merton'ın kültürel yapısı, A. Schutz'un hayat dünyası ya da A. Giddens'in sürekli yapılandırılmakta olan yapısı. İşte, aralarındaki nüanslara rağmen tüm bu ve benzeri adlarla gündeme getirilen gerçekliktir travmaya maruz kalan, travmayı deneyimleyen. Zedelenen, örselenen, yırtılan işte bu bütünsellikler, bu varlık katıdır, bu dokudur. Kolektivitinin kimi mensupları bu yırtılışların farkında bile olmayabilir, kimi mensupları ise neden sonra olan biteni kavrayabilir. Bireyler sosyo-kültürel dokudaki bu zedelenmeleri, yırtılışları kendileri dolayısıyla hissetmektedirler. Zira bu; bireylerin ayna-benlikleri olan, kendilerini ait gördükleri, kendileriyle özdeş gördükleri, kendilerini sayesinde kimliklendirdikleri dokudur. Kültürel travmada bireyler artık kendileri için acı çekmemektedirler. Onlar daha meşru kılınabilir olan, daha sosyalce paylaşılabilir olan, daha yüce olduğu haykırılabilir olan bir şey için, kendi kolektif kimlikleri için acı çekmektedirler. Bireyler kendilerini ne kadar çok bir kolektivitinin mensubu olarak hissediyor, kendilerini öyle kurguluyor, kimliklerini o kolektivite dolayısıyla kazandıklarını düşünüyorlarsa o kolektiviteye batırılan her bıçak o bireyleri o kadar derinden yaralayacaktır. Burada öncelikle örselenen, kolektiviteye ait olan bir şeylerdir: Kolektivitinin dili, dini, etnik kökeni, gelenekleri, vb. Birey sosyo-kültürel dokudaki travmaya, kendi bireysel kimliğini ne denli o kolektiviteye yakın mesafede kurgulamışsa, o denli duyarlı olacaktır. Tepkisini de o denli güçlü verecektir. Kültürel travmayı sosyal teoriye taşıyan kimi yazarlar etnik temizlemeyi, kimi yazarlar sosyal değişmeyi kendileri için bir hareket noktası olarak almaktadırlar. Sözgelimi J. Alexander için holocaust, Eyerman için zencilerin köleliğe direnişi, Giesen için Alman ulus kimliğinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında inşası, kültürel travma örneği olarak alınabilecek fenomenlerdir.

N. Smelser kültürel travmayı şöyle tanımlıyor: Kızgınlık, öfke, intikam, suçlama gibi negatif duygularla yüklü, yok sayılması mümkün görülmeyen, yaşanmadığı düşünülmemeyen, kolektif bilinçte yer etmiş, topluluğun varlığını tehdit ettiği veya topluluğun bir veya daha çok temel kültürel değerlerini çiğnediği kabul edilen bir olay veya durumu işaret eden, grup üyelerince açıkça inanılan ve doğru olduğu kabul edilen bir hatıradır. Kültürel travmanın bir hatıra olması onun akut, bir kez yaşandıktan sonra bir tarafa bırakılabilen, arkası gelmeyecek, dolayısıyla unutulması ve unutturulması kolay bir durum olarak alınamayacağını gösterir. Kültürel travma konusu olan olay ve durumlar bugün, yarın veya çok uzak olmayan bir gelecekte, ama muhakkak bir gün yeni-

(* Ankara Üniversitesi, DTCF, Sosyoloji Bölümü.

den hatırlanabilme, ortaya dökülebilme ve kolektivitenin mensupları tarafından çeşitli tarzlarda yeniden deneyimlenebilme potansiyeline sahip olan olay ve durumlardır. Kültürel travma, travmaya maruz kalan grubun sosyal dokusundaki yırtılmalara ve onunla başa çıkmak için gerek travmaya maruz kalanlarca gerek 'öteki'lerce kullanılan süreçlere işaret eder. Travmatik olan, yırtılmanın kendisinden ibaret değildir. Zira, yırtılmanın inkârının, unutulmasının veya bir yana bırakılmasının talep edilmesi de acı vericidir. Kültürel travmalarda önce bir latent dönem bulunur. Latent dönem bazan bir-iki kuşaklık bir süreyi kapsayabilir. Latent dönemden sonra travma tüm acısı ile ortaya çıkar. Latent dönem acının ortaya dökülmesi ile sona erer; bu süreçte önemli olan, travmatik olayın suçlu ve kurbanlarının adlarının konmasıdır. Suçlu ve kurbanların adları ile acı kaynağı olan olaylar artık birer anı olarak hatırlanmaya başlanmıştır. Acı verici olayın asıl kahramanları olan suçlu ve kurbanlar ölmüş olabilirler. İç savaş gibi bir travmada suçlu ve kurban rollerine kimin yerleştirileceği hususunda farklı görüşler ortaya çıkabilir. Bu noktada medya ve onları kontrol eden güçler önemli bir rol oynar; anlam ve suç yüklemeye girişimlerini tanımlama ve çerçevelemede etkili olurlar. Durumun tanımını yapmak gibi zor bir işlevi üstlenebilirler. Acı veren olayın üstesinden gelebilmek birkaç kuşaklık bir süreyi alabilir. Kinlerin sönmesi ve karşı tarafı anlama, vakit alır. Öte yandan, bazıları da acı verici olayla ilgili herhangi bir ipucu olabilecek anıya dahi sahip değildir. Onlara hiç kimse referans gruplarının ve/veya köklerinin suçlular tarafında mı yoksa kurbanlar tarafında mı olduğunu söylememiştir. Onlar, söyleyicileri olmayanlardır (Eyerman, 2000).

Kültürel travmayı sosyal değişimde örneklendiren P. Sztompka ise öncelikle bu örneklendirmenin ancak sosyal değişimin sosyal oluş (*social becoming*) olarak kavramlaştırılmasıyla mümkün olabileceğini belirtir. 'Sosyal oluş' olarak tasavvur edilen sosyal değişim, zamansal olarak ani ve hızlıdır; kabuğa değil çekirdeğe yöneliktir, dışımızdan kaynaklanır ve tarafımızdan beklenmeyen, kestirilemeyen ve hatta istenmeyen olarak görülür. Bu bağlamda devrimler, darbeler, ekonomik krizler, millileştirme veya özelleştirme gibi radikal ekonomik reformlar, sürgünler, zorunlu göçler, etnik temizlemeler, soykırımlar, kitlesel kıyımlar, terör ve şiddet eylemleri, sevilen bir politik liderin öldürülmesi, gizli arşivlerin açılıp geçmişin belgelerinin ifşa edilmesi, milli kahraman olarak bilinenlerin yeni yorumlara konu edilir olması, savaş yenilgisi, imparatorluk topraklarının yitirilmesi vb. hep birer sosyal oluş sürecindeki sosyal değişim durumları, dolayısıyla da kültürel travma yaratmaya aday olay ve durumlardır (Sztompka, 1998 ve 2000).

Yukarıda travma kavramının tıpta özellikle de psikiyatride yaygın bir kullanımının olduğu, sosyolojiye geçişinin henüz çok yeni olduğu belirtilmiştir. Gerçekten de sosyolojide kültürel travmayla başa çıkma konusunda, psikiyatride ulaşılan bireysel psikiyatrik travmalarla başa çıkma teknolojisi düzeyinde bir

bilgi birikimine ulaşılabildiğini ileri sürmek mümkün değildir. Ancak, sosyologların özellikle bu konuda çalışan psikiyatristlerin kimi tekniklerinden, en azından ana hatlarıyla da olsa, haberdar olmalarında büyük yarar vardır. Adına kültürel sıfatını eklemeseler de travma konusunda çalışan, sözelimi Virginia Üniversitesi School of Medicine gibi birimlerin yürüttükleri kimi projelerin sosyologlarımız tarafından dikkatle izlenmesinde yarar vardır. Vamık Volkan'ın büyük katkılarıyla yürütülen bu projelerden biri "Ethno-National Conflict" projesidir. Bu çerçevede yürütülen girişimlerden birinde sözelimi Estonya'da yaşayan Estonyalılar ve Ruslar arasındaki kültürel travmanın çözülmesi üzerinde durulmuştur. Çok kısa olarak bu ve benzeri girişimlerde yapılanlar hakkında şu özet bilgiyi verebiliriz: İlk önce travmanın fail ve mefulleri "Tarihte ne oldu" sorusu çerçevesinde uzman psikiyatrlar nezaretinde bir araya getirilmektedir. Bu ilk adımda taraflar birbirlerinin albümlerine bakmakta, mezarlıklarını ziyaret etmekte, müzelerini gezmekte, harabelerini dolaşmaktadırlar. Travmaya yol açan olayların izlerinin irdelendiği ve birlikte gerçekleştirilen bu ilk veri toplama aşamasında tarihin yeniden ve birlikte keşfedilmesi hedeflenmektedir. Bu adım, tarafların travma konusu olan olayı yeniden düşüncelerine, konu üzerinde konuşmalarına ve birbirlerinin hangi tarihsel olayı nasıl inşa ettiklerini keşfetmelerine yol açmaktadır. Bu aşamada tarafların olayı bağlam-çözümüne uğratmaları ve sonra da onları yeniden bağlamaştırılmaları beklenmektedir. Bu işlemin tarafların zihinlerindeki mana inşası matriksini radikal olarak değiştireceği umut edilmektedir. Bu adımın başarıyla geçirilmesinin, duygusal deneyim düzleminin müzakere edilmesine kapı aralayacağı düşünülmektedir. İkinci adım veri işleme sürecidir. Burada taraflar kendi kendilerine düşmanının dünyama girmesine izin verecek miyim sorusunu sormaktadırlar. Bu noktada ilginç olan, bu sorunun, düşman bilinenin kurulu dünyamızı rahatsız etme olasılığının yüksekliği biline biline sorulmasıdır. İkinci aşamada taraflar mental ve fiziki sınırlarını müzakereye açmaktadırlar. Artık önemli olan herkesin kendi zihninde öteki olana bir küçük toprak parçası verebilmesi, ona bir yer açabilmesidir. Öteki olanın kim/ne olduğu üzerinde düşünülmesidir. Zihnimizdeki toprağımızın bir parçasında tek ayak üstünde birazcık durmak isteyen ötekinin bu talebinin bize neyi ifade ettiğini düşünmemizdir. Bu süreç son derece önemlidir. Zira, bir zamanlar coğrafi meydanlarda verilen bir mücadelenin bir benzeri şimdi artık zihinlerimizde yürütülecektir. Bu duyguların açılması, dinlenmesi ve konuşulması demektir. Dördüncü aşama müdahale planının formülasyonudur. Burada çatışma döngüsünün tersine çevrilmesi için yapılması gerekenler araştırılmaktadır. Burada hedef çatışmanın dönüştürülmesidir. Bu hedefe ulaşabilmek için geliştirilebilecek projelerden biri eğitim kurumlarında yürürlüğe konabilir. Sözelimi gazetecilik okullarında mevcut karşı kültürü suçlayan yazı diline karşı yeni bir yazı dili kurma bir ders konusu olarak işlenebilir. Son aşama müdahalenin yerleşiklik kazanması aşamasıdır.

Artık taraflar kendilerine aktarılan tarihi kendi elleriyle, kendiliğinden ve öz-gürce ters yüz etme aşamasına gelmişlerdir. Bu aşamada tarafların uzmanların yardımları olmaksızın kendi sorunlarını kendilerinin çözmeleri beklenir. Bu aşamanın başarısı tarafların uzmanların yapmak istediklerini kavramış ve benimsemiş olmalarına bağlıdır. Önemli olan tarihin şeytanlarının tanınır, bilinir hale gelmesidir; o şeytanla başa çıkmanın istenmesi, şeytanla birlikte yaşama stratejisini geliştirilmesidir. Şeytanın bastırılması değil fakat hayatın bundan sonraki her adımında o şeytanla karşılaşmaya hazır hale gelinmesidir. O şeytan hep var olacaktır. Önemli olan onunla birlikte barış içinde yaşayabilmektir (Apprey, 1995).

Kuşkusuz, Virginia Üniversitesi örneğinden hareketle yaptığımız bu özet tanım konuya ilişkin geliştirilen ve yürütülen tek proje değildir. Başka birtakım projeler de vardır. Bizim bu projeyi burada ana hatlarıyla özetlememizin nedeni psikiyatride ele alınan travmanın sosyal teorideki travmadan ne çok uzakta ama ne de içiçe olduğunu sergileyebilmek, zihinsel travmalar ile sosyo-kültürel dokudaki travmaların simetrisini belirginleştirebilmektir. Fail kavram travma dolayısıyla sosyoloji ve psikiyatri arasındaki geçiş yollarına dikkatleri çekmek, bu yollardaki duylara bir iki ampul takabilmektir.

KAYNAKÇA

- Apprey, M. (1995) "Heuristic steps for negotiating ethno-national conflicts: Vignettes from Estonia", International School of Disarmament and Research on Conflicts (ISODARCO) tarafından düzenlenen seminerde sunulan tebliğ, Siena, Ağustos.
- Eyerman, R. (1999/2000) "Cultural traumas", *Theory*, Newsletter for Social Theory.
- Sztompka, P. (1998) "The vicissitudes of the moral bond in rapidly changing society" International Sociological Association tarafından düzenlenen Dünya Sosyoloji Kongresi'nde sunulan tebliğ, Montreal.
- Sztompka, P. (2000) "Cultural trauma: The other face of social change", *European Journal of Social Theory*, vol.3, no.4, ss. 449-466.